

УДК 349.4(477.75)“1449–1783”

М. Ю. Бурдін,

доктор юридичних наук, доцент, проректор
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5560-1848>

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ (1449–1783 РР.)

Розглянуто основні форми землеволодіння, які існували у Кримському ханстві. З'ясовано особливості ханського землеволодіння, сутність таких форм земельної власності, як кагалик, бейлік, мевкуфе. Особливу увагу приділено характеристичі селянського общинного землеволодіння – джемаату. Доведено, що особливості земельних відносин у татарському середовищі виникли значною мірою під впливом релігійних норм шаріату.

Ключові слова: Кримське ханство, землеволодіння, шаріат, бейлік, джемаат, вакуф.

Постановка проблеми. Через специфічні культурно-історичні та соціально-економічні умови розвитку характер земельних відносин у Кримському ханстві суттєво відрізнявся від решти українських земель. Оскільки дослідженню цього питання у вітчизняній історико-правовій науці довгий час не приділялося належної уваги, звернення до цієї теми, на нашу думку, є надзвичайно актуальним.

Стан дослідження. Перша спроба комплексного розгляду земельних відносин у Кримському ханстві була зроблена Г. Блюменфельдом, який у своєму історико-юридичному нарисі намагався максимально охарактеризувати всі форми й види кримсько-татарського землеволодіння та їх еволюцію впродовж століть [1]. Більш детальний аналіз цього питання провів наприкінці ХІХ століття Ф. Лашков, який зробив власні оригінальні висновки щодо особливостей земельних відносин у Кримському ханстві [2–4]. У радянській період ця проблематика, за рідким виключенням [5], не була предметом спеціальних досліджень. Протягом останніх десятиліть мали місце окремі спроби її реанімувати, але більше з позицій історичної науки [6; 7], тоді як у правовому контексті дослідження земельних відносин доби Кримського ханства все ще потребує переосмислення здобутків попередників, а також вивчення з урахуванням сучасних методологічних підходів.

Метою статті є визначення основних форм землеволодіння у Кримському ханстві та їх специфічних рис. Окремо слід зробити спробу визначити співвідношення між державним і приватним правами землеволодіння.

Виклад основного матеріалу. Формування земельних відносин у Кримському ханстві відбувалося у тісному зв'язку з умовами суспільно-

економічного побуту татарського населення. У перші століття перебування татар у Криму значний вплив на них мало знайомство з грецькими та генуезькими поселеннями [8, с. 31]. Доволі тісні економічні зв'язки, які майже одразу між ними виникли, не тільки сприяли переходу татар до осілого способу життя, а й зумовили зміни в їх аграрній культурі. Саме під впливом європейських колоністів татари почали займатися обробкою землі, а це у свою чергу збільшило її цінність. Із XV століття в татарській спільноті земля почала розглядатися не лише як місце під пасовиська, а й як сільськогосподарські угіддя. На цьому етапі землеволодіння залишилася общинним, що, беручи до уваги попередні традиції пастушачої культури, було цілком логічно. Принцип колективного володіння землею зберігався до моменту виникнення Кримського ханства. Так, в Уставі генуезьких колоній 1449 р. зазначалося, що земельні ділянки, придбані в татар, мають залишатися «на тих самих правах свободи, що і раніше» [2, с. 43]. Це підтверджує нашу тезу про розповсюдження серед татар общинного землеволодіння.

Іншою землеволодільською формою, характерною для Кримського улусу, були так звані бейліки – земельні ділянки, що перебували у власності родових старійшин або бейів. Ця форма поєднувала в собі два елементи вотчинного права – приватний (патріархальні традиції) і державний (територіальний фактор).

Особливий вплив на характер земельних відносин мало поширення серед татарського населення ісламу. Під впливом норм шаріату в Криму з'являються такі форми землеволодіння, як мюлек (повна власність), міріє (державна власність), мевкуфе (святі, недоторкані землі), метруке (землі, що можуть знаходитися у спільній власності), мевать (пусті, необроблені землі) [2, с. 56].

Утвердження ханської влади в Криму супроводжувалося подальшою еволюцією форм кримсько-татарського землеволодіння. Перші представники династії Гераїв – Хаджі-Герай, Менгі-Герай – доклали чимало зусиль для залучення нових переселенців до Криму та подальшого сільськогосподарського освоєння територій півострова [6, с. 65]. Для цього хани використовували практику надання переселенцям ярликів на володіння землею та звільнення їх від податків.

Певні успіхи в землеробстві сприяли утвердженню у Кримському ханстві двох основних форм земельних відносин – ханського землеволодіння (ерз міріє) та помісного землеволодіння (ерз мевлекет) [2, с. 61]. На відміну від золотоординських ханів, Гераї значно більше практикували право верховного землеволодіння, тим більше, що завдяки розвитку землеробства та зростанню цінності землі це мало неабиякий сенс. Це і призвело до формування доволі великого масиву ханських земель. Через те, що у Кримському ханстві не існувало чіткого розмежування між приватним і державним правом, до цієї групи землеволодільців відносили не тільки коронні землі, а й наділи, які перебували в безпосередній власності ханів або будь-кого з членів їх родин.

Помісне землеволодіння виникло завдяки поширенню практики роздачі земель ханами своєму служилому стану. Подібна роздача землі мала і певне релігійне значення: ханам належало право наділяти підлеглих землею згідно з нормами шаріату. Найбільше земель було пожадувано за часів правління Менгі-Герая і його наступника Сахиба-Герая [1, с. 41]. Такий вид землеволодіння також можна назвати мурзинським, тому що землевласниками, як правило, були мурзи – представники вищого стану, наближені до ханів завдяки своїй службі.

У Кримському ханстві великий вплив мали представники кількох бейських родів (Ширини, Барини, Мансури, Сиджіути, Аргини, Яшдави), що, безумовно, позначилося на характері кримсько-татарського землеволодіння [6, с. 50]. Вони володіли тими місцевостями, які були зайняті їх предками ще на початку існування Кримського улусу. Йдеться про таку форму землеволодіння, як бейлік.

На особливості земельних відносин у Кримському ханстві також вплинуло визнання протекторату Османської імперії, яке відбулося в 1478 році. Наслідком цього стало утвердження особливого різновиду поземельного володіння, яке можна назвати ерз-міріє султанів (султанський домен), на відміну від власне ханського ерз-міріє [2, с. 77]. Турецький султан мав статус верховного власника всіх кримських земель. До його безпосередніх володінь входили міста Мангуп, Кафа, Судак, Єні-Кале і два кадиліка – Мангупський і Судакський [8, с. 57]. Ці землі склали Кафінський санджак.

Населення санджаку мало право як передавати свої ділянки у спадок, так і здійснювати з ними операції купівлі-продажу, що можна було зробити після затвердження купчих документів релігійними суддями – кадї. Збори, що стягувалися з жителів султанських сіл, здійснювалися шляхом відкупів. Зазначимо, що султанські володіння не підлягали владі кримських ханів, їх населення жило за законами Оттоманської Порти.

Під впливом Стамбулу в Криму остаточно утверджується іслам, що призводить до поширення передбачених його вченням форм земельних відносин, які почали зароджуватися ще за часів існування Кримського улусу (мюлем, міріє, мевкуфе, метруке, мевать). Мюлем, мевкуфе і мевать з'явилися виключно під впливом шаріатських норм щодо права власності [1, с. 44].

Важливою суспільно-економічною одиницею в татарському середовищі була сільська община. Її існування на тлі дотримання патріархальних традицій і принципу общинності зумовило створення особливої поземельної форми, відомої як володіння джемаату [4, с. 4].

Визначивши основні форми землеволодіння, що існували в період Кримського ханства, спробуємо більш детально охарактеризувати особливості кожної з них.

Найбільшою формою державного землеволодіння були ханські землі. До ханського домену належали соляні озера разом з поселеннями,

що знаходилися на їх берегах, ліси за течією річок Альми, Качи та Салгіра, пустопорожні землі (мевать) [3, с. 71]. Останні становили ханську земельну власність як через учення шаріату щодо пустопорожніх земель, так і через прерогативу ханської влади. Саме існування таких земель надавало ханам можливість фактично реалізувати своє право верховного володіння або, користуючись термінологією шаріату, право іктаа темлик (право повної власності) чи іктаа істіглоль (право надання землі в тимчасове користування). Звичайно, хан міг не тільки роздавати такі землі, а й обробляти їх, тим сам розширюючи ханський домен.

Стосовно інших земельних ділянок, що вважалися ханськими, доволі складно визначити, яка частина з них складала державну власність, а яка – приватну, тобто належала особисто хану. Переплетіння державного та приватного права, що стало своєрідною візитівкою Кримського ханства, позначилося і на характері земельних відносин. Слід також відзначити, що аналіз майнової документації не свідчить про перебування у приватній власності ханів занадто великих земельних наділів [3, с. 75]. Таким чином, ми не можемо стверджувати, що хани володіли на правах повної власності тими землями, яка підпадали під категорію ерз-миріє.

Особливою формою землеволодіння були калгалики – наділи, що перебували у власності спадкоємців ханів. Можно припустити, що калгалики формувалися із коронних земель, розташованих за течією Альми до північного підніжжя гори Чатир-Даг [1, с. 63]. Калги завдяки шлюбам із представницями бейських родів і шляхом здійснення операцій купівлі-продажу могли, як і хани, отримувати землі у приватну власність. Утім їх це не дуже цікавило. Більшість спадкоємців ханського престолу віддавали перевагу отриманню легкої наживи під час набігів на землі Речі Посполитої або Московії, ніж веденню господарства. Тому в більшості майнових актів, складених у XVI–XVII століттях, відсутні дані про наявність у калга-султанів великих земельних володінь. Володіючи калгаликами на правах державної власності, вони не могли передавати їх у спадок. Наділяючи ту чи іншу особу певною земельною ділянкою, калга-султани керувалися нормами іктаа-істіглоль, тобто правом користування. Через це, наприклад, ярлик, виданий у 1743 р. калгою Селимом-Гераєм Ахмету-Одобажу на пожалування йому «ділянки з казенних земель», пізніше перезатверджували наступні спадкоємці престолу, демонструючи свою згоду з рішенням Селим-Герая [3, с. 78].

Як на ханських землях, так і на калгаликах мешкали селяни. Вони обробляли певні ділянки землі, сплачуючи за це десяту частину продуктів, отриманих із врожаю. Селяни-християни додатково сплачували спеціальну подать – карадж [4, с. 9]. Також селяни мали право на обробку незайманих земель у межах ханського домену або калгалика, які переходили в їх власність, що мала вигляд невеликих огорожених ділянок.

Формою землеволодіння, в якій державне право поступалося приватному (вотчинному), були бейліки. Як уже зазначалося, бейлік був володінням кожного з шести провідних татарських родів. З одного боку, його можна розглядати як певну форму традиційного феодального землеволодіння. З іншого боку, слід мати на увазі, що бейлік виник на патріархально-родовому підґрунті та весь час залишався власне патріархально-родовим володінням, тоді як класичне феодальне землеволодіння виникло шляхом завоювань і має яскраво виражений політичний характер. Ось чому володіння феодалом надавало їм власникам певні політичні права. Однак володіння бейліком цього не передбачало. Навпаки, особистість власника бейліка надавала йому певної політичної ваги, відокремлюючи від інших форм вотчинного права, поширеного у Кримському ханстві. Крім того, бейлік – це родове володіння. Якщо феодал переходив у спадок від батька до сина, то бейлік передавався старшому роду. Через зазначені особливості цю форму землеволодіння можна охарактеризувати як змішану, але з перевагою приватного права на землю.

У цілому бейліки являли собою доволі великі земельні ділянки, здебільшого розташовані в південно-східній частині Криму, саме там татари вперше почали переходити до осілого способу життя і займатися землеробством. Виключенням були бейліки Яшдавських і Баринських. Яшдавські мали землі по сусідству з Бахчисараєм – столицею ханства, а Баринські – на кордоні з Ногайською ордою [3, с. 83].

Бей володів бейліком на праві обмеженої власності та міг їм тільки користуватися, а не розпоряджатися, тому що цей земельний наділ вважався власністю всього роду. Рід у свою чергу реалізовував своє право власності таким чином, що надавав землю в позиттєве користування головному представнику роду, тобто бею.

У межах бейліків існувала також приватна власність завдяки шаріатським нормам щодо обробки незайманої землі. Її власниками найчастіше ставали члени бейського роду – мурзи. Існування в межах бейліків приватних землеволодінь не має викликати подиву. Враховуючи патріархальний характер відносин у татарському середовищі, за відсутності юридичної визначеності бейліцького землеволодіння мала місце можливість встановлювати право власності шляхом захоплення не тільки пустопорожніх, «мертвих» земель, а й і тих ділянок, що вже перебували у сільськогосподарському користуванні. У більшості випадків бей не протидіяв цьому процесу.

Крім ділянок землі, що належали мурзам, у межах бейліків виникали так звані селянські загорожі. Це були невеликі відгороджені ділянки раніше «мертвих» земель, які фактично належали тому, хто їх обробляв. Проте повноцінними власниками їх вважати не можна. Про це, зокрема, свідчать матеріали справи 1681 р. стосовно претензій одного з бейів з роду Яшлавських до мешканців села Яшдаг. Велиша-бей звинувачував селян у незаконному привласненні ними частини сільськогосподарських угідь, розташованих поруч з їх поселенням.

Він наполягав, що зазначені землі знаходяться в користуванні місцевих мешканців «за договором», а селяни ніколи не володіли ними як власники [1, с. 70]. Суд визнав землі, навколо яких виникла суперечка, частиною бейліка, відповідно і право власності на них належить йому.

Ще однією формою землеволодіння, яка поєднувала в собі елементи як державного, так і приватного права власності, був ходжалик – особлива територія, що перебувала під управлінням ходжів – духовних наставників. Ця посада була спадковою. Ходжалик складався з 16 поселень кадиліка Шейх-Елі Козловського каймаканства. Місцем проживання ходжи було село Кир-Кулач [3, с. 90]. Ходжалик не перебував у винятковій власності ходжів, а належав їх роду в цілому. Як і беї, ходжи зверталися до ханів за підтвердженням свого права на управління ходжаликом, який отримували у звичайному порядку спадкування.

Однією з найбільш поширених у Кримському ханстві форм приватного землеволодіння було мурзинське [7, с. 20]. Воно виникло внаслідок пожалування за службу земель, що знаходилися раніше у складі ханського домену. У такий спосіб набули земель мурзинські роди Арабських, Бораганських, Байдарських, Джаминських, Кайтазових, Уланових, Емірових та ін. Встановлення характеру права власності на мурзинські землі на практиці залежало від того, яку категорію вони становили раніше – пустопорожніх або сільськогосподарських. Якщо з пустопорожніх, то земля одразу переходила в повну власність мурз, у іншому випадку – в обмежену. Утім, з часом виникла тенденція до поширення повного права власності мурз і на другу категорію земель. Мурзинське землеволодіння також формувалося шляхом купівлі-продажу, обміну, дарування тощо. Підставою для набуття права власності найчастіше ставали ханські ярлики. У межах мурзинських володінь існували приватні садиби, які перебували у власності селян.

Перейдемо до характеристики селянського землеволодіння. Його складали, по-перше, відокремлені земельні ділянки в межах ханського, бейського, мурзинського землеволодіння, які вважалися власністю конкретних селян, по-друге, наділи, що розглядалися як власність всієї общини [9, с. 43]. Саме наділи становили так звані джемаат. Аналіз змісту ханських ярликів і судових рішень XVI–XVIII століть свідчить, що джемаат був повноцінною суспільно-економічною одиницею в ханстві.

Серед характерних рис джемаату слід відзначити, що в його межах земля визнавалася суспільною власністю незалежно від того, що власне являв собою наділ (пасовисько, поле, ліс тощо). При цьому найбільше серед общинних земель цінувалися пасовиська, що було зумовлено особливостями господарського життя татар. Нерідко пасовиська могли перебувати у власності одразу кількох джемаатів. Так, у 1681 р. судилися Джан-Бабаській і Кенегезський джемаати стосовно володіння вигоном для худоби. У результаті вони прийшли

до мирової угоди про спільне користування пасовиськом [3, с. 103]. І це була далеко не одинична справа такого характеру. Особливо такий спосіб володіння був притаманний гірським районам Криму.

Іншим різновидом земель, які цінувались у джемааті, були сінокоси. Як і пасовиська, вони знаходились у спільному володінні всіх членів общини, а інколи і кількох общин. Підтвердження цієї тези можна знайти в судових постановах XVI–XVIII століть. Принцип общинного володіння розповсюджувався також на поля, де вирощувалися зернові культури. В общині землі розподілялися за паями, що робило кожного з мешканців села співвласником джемаату. Тим не менш, незважаючи на наявність пайового розподілу земель всередині деяких общин, переважав стародавній звичай привласнення угідь шляхом їх захоплення.

Отже, джемаат дійсно був власником всієї землі того чи іншого татарського поселення. Причому принцип общинного володіння діяв не тільки стосовно того чи іншого виду господарювання, а й одразу до всіх разом узятих – пасовиська, сінокоси, поля, ліси. Виключенням були огорожені ділянки – сади, городи тощо, які потребували більш-менш постійної обробки. Відповідно до норм шариату вони ставали повною власністю тієї родини, яка займалася їх обробкою. Також існують документальні свідчення того, що й общинні землі першої категорії могли еволюціонувати в напрямку приватної власності. Обробляючи з року в рік ті самі землі, общинники починали розглядати їх як приватну власність, а отже, заповідати, дарувати, продавати [1, с. 88]. Таким чином у межах джемаату виникала приватна власність.

Особливою формою землеволодіння у Кримському ханстві був вакуф – землі, що належали духовенству. Цей тип землеволодіння виник під впливом релігійних норм ісламу щодо присвячення землі Аллаху, він не міг бути відчуженим. Також вакуф не можна було дарувати, продавати або конфісковувати. Його власник міг лише користуватися прибутками з майна в межах, зазначених в акті посвяти земельного наділу в його користування [10, с. 18]. Такий вакуф вважався законним. Отримані прибутки, як правило, йшли на утримання мечетей, медресе, благодійних закладів тощо.

Крім законних, існували ще й звичайні вакуфи. Вони виникали внаслідок передачі колишнім власником свого майна духовенству. Утім, духовенство виступало в ролі управителів майна, отримуючи за це певний відсоток, тоді як основна частка доходів від вакуфних наділів надходила спадкоємцям посвятителя [10, с. 19]. Виникнення звичайних вакуфів найчастіше було зумовлено двома факторами: масток фактично закріплювався за родом дарувальника та набував невідчужуваного характеру. Крім того, це дозволяло захистити землі від претензій з боку світських еліт.

Висновок. Таким чином, визначивши основні форм землеволодіння у Кримському ханстві, можна констатувати поступове ускладнення поземельних відносин, яке відбувалося на території півострова

протягом XV–XVIII століть. Воно супроводжувалося зростанням цінності земельних володінь, переходом частини земельного фонду у приватну власність і значним впливом релігійних норм шариату на стан земельних відносин, які значною мірою зумовили їх специфічний, відмінний від інших українських земель характер.

Список бібліографічних посилань: 1. Блюменфельд Г. Крымско-татарское землевладение (историко-юридический очерк). Одесса : Тип. «Одесского Вестника», 1888. 112 с. 2. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. *Известия Таврической учёной археографической комиссии*. 1895. № 22. С. 35–81. 3. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. *Известия Таврической учёной археографической комиссии*. 1895. № 23. С. 71–117. 4. Лашков Ф. Сельская община в Крымском ханстве. Симферополь : Таврическая губернская тип., 1887. 64 с. 5. Секиринский С. Аграрные отношения в Крыму в период позднего феодализма. Симферополь : СГУ, 1984. 131 с. 6. Абдуллаева Г. Золотая эпоха Крымского ханства: очерки. Симферополь : Крымучпедгиз, 2012. 216 с. 7. Ивангородский К. Землеробська культура Кримського ханства у XV–XVII ст. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 16–22. 8. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. : в 2 т. М. : Рубежи XXI, 2005. Т. 1. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до присоединения его к России. 314 с. 9. Секиринский С. Аграрный строй крымских татар в XVI–XVIII вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриши*. 1991. Вып. 2. С. 39–46. 10. Халилова Д. Документы XIX в. о вакуфах из собрания Госархива АРК как источник по истории землепользования и мусульманского права в Крыму // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму : сб. науч. трудов / под ред. И. Ф. Кураса. Симферополь, 1999. С. 17–22.

Надійшла до редколегії 21.12.2017

Бурдин М. Ю. Особенности земельных отношений в Крымском ханстве (1449–1783 гг.)

Рассмотрены основные формы землевладения, которые существовали в Крымском ханстве. Выявлены особенности ханского землевладения, сущность таких форм земельной собственности, как кагалик, бейлик, мевкуфе. Особое внимание уделено характеристике крестьянского общинного землевладения – джемаата. Доказано, что особенности земельных отношений в татарской среде возникли в значительной степени под влиянием религиозных норм шариата.

Ключевые слова: Крымское ханство, землевладение, шариат, бейлика, джемаат, вакуф.

Burdin M. Yu. Features of land relations in the Crimean Khanate (1449–1783)

The basic forms of land possession in the Crimean Khanate during the XV–XVIII centuries have been considered and their specific features have been determined. It has been noted that the Khan lands were the largest form of state land possession. A special form of land possession was “kalyalyk” – it is a parcel of land that was owned

by the heirs of the khans. The form of land possession, where the state law inferior to the private, patrimonial one, were medieval Turkish principalities – the possession of each of the six leading tataric generations. Another form of land possession, which combined elements of both state and private property rights, was *hodzhalyk* – a special area under the control of *Khidrs* – spiritual mentors. *Murzinske* was one of the most common forms of private land possession in the Crimean Khanate. It arose as a result of a pledge for the service of lands that were previously part of the Khan's domain.

Peasant land possession consisted, first of all, of isolated land plots within the Khan, *Bei*, *Murzin* land holdings, which were considered to be the property of certain peasants, and secondly, land allotments considered as property of the entire community. It was the lands of the second group that consisted of the so-called *jemaat*. Analysis of the content of the Khan's labels and court decisions of the XVI–VIII centuries indicates that *jemaat* was a full-fledged socio-economic unit in the Khanate.

A special form of land possession in the Crimean Khanate was the endowment – the land plots belonging to the clergy. This type of land possession arose under the influence of religious norms of Islam regarding the dedication of the land to Allah, it could not be alienated. The endowment could not be also presented, sold or confiscated.

It has been argued that land relations on the territory of the peninsula were characterized by a gradual complication, which was accompanied by an increase in the value of land holdings, the transfer of a part of the land fund to private ownership and a significant influence of the religious norms of moslem sacred law on the state of land relations in the Crimean Khanate.

Keywords: Crimean Khanate, land possession, moslem sacred law, medieval Turkish principality, *jemaat*, endowment.

УДК 94(477)“08/11”

В. А. Греченко,

доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

РОЗРОБКА ПРОФЕСОРОМ І. М. СОБЕСТИАНСЬКИМ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.) ПИТАННЯ ПРО КРУГОВУ ПОРУКУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Проаналізовано творчий доробок історика права ХІХ ст. І. М. Собєстіанського щодо деяких аспектів права Київської Русі. Основну увагу приділено його науковим поглядам щодо розуміння кругової поруки в давньоруському праві.

Ключові слова: історія права, І. М. Собєстіанський, Київська Русь, Руська Правда, кругова порука.

Постановка проблеми. Хоча проблеми історії права Давньої Русі досліджуються вже більше 200 років і саме з них виникла наука «історія права», деякі аспекти, як і раніше, знаходяться під увагою